

59

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાની વૈદિક પ્રક્રિયાઓમાં
સમકાલીન પ્રાસંગિકતા

Dr. Prakashchandra J. Joshi

Assistant Professor

Vivekanand College of Arts Ahmedabad, Gujarat

સારાંશ:

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા વિશ્વની સૌથી જૂની અને સૌથી વ્યાપક જ્ઞાન પ્રણાલીઓમાંની એક છે, જેના મૂળ વૈદિક કાળ સુધી જાય છે. આ પરંપરા ફક્ત ધાર્મિક કે આધ્યાત્મિક જ નહોતી, પરંતુ તેમાં વિજ્ઞાન, ચિકિત્સા, ગણિત, ખગોળશાસ્ત્ર, દાર્શનિક વિચારસરણી, શિક્ષણ, હસ્તકલા, સંગીત, રાજકારણ, કૃષિ અને માનવ કલ્યાણ સંબંધિત વિવિધ વિચારોનો પણ સમાવેશ થયો હતો. આ જ્ઞાન ફક્ત પુસ્તકો પૂરતું મર્યાદિત નહોતું, પરંતુ ગુરુ-શિષ્ય પરંપરા દ્વારા પેઢીઓ સુધી જીવંત રહ્યું. વેદોએ માનવ જીવનના ચાર ઉદ્દેશ્યો-ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષને સંતુલિત કરીને જીવનનો આદર્શ રજૂ કર્યો. તત્ત્વજ્ઞાન વ્યક્તિને આત્મા, બ્રહ્મ, કર્મ, પુનર્જન્મ અને મોક્ષ જેવા વિષયો પર ઊંડાણપૂર્વક વિચારવાની તક આપી બૌદ્ધિક તેમજ નૈતિક પ્રગતિનો માર્ગ મોકળો કર્યો. આયુર્વેદ શરીર અને મનના સંતુલન પર આધારિત તબીબી પ્રણાલી વિકસાવી જે આજના યુગમાં પણ સુસંગત છે. ગણિત અને ખગોળશાસ્ત્રમાં, ભારતે શૂન્ય, સમય ગણતરી, ગ્રહોની ગતિ અને સચોટ ખગોળીય ગણતરીઓની શોધ રજૂ કરીને વિજ્ઞાનની દુનિયાને એક નવો માર્ગ આપ્યો.

પ્રાચીન શિક્ષણ પ્રણાલી, ખાસ કરીને ગુરુકુળો, નાલંદા, તક્ષશિલા અને વિક્રમશિલા જેવા વિશ્વવિદ્યાલયો ફક્ત જ્ઞાનના પ્રસારનું માધ્યમ ન હતા, પરંતુ વ્યક્તિના સર્વાંગી વિકાસનું કેન્દ્ર હતા. શિક્ષણને જીવન અને સમાજ સાથે જોડાયેલું માનવામાં આવતું હતું. સમકાલીન સમયમાં જ્યારે આધુનિક શિક્ષણ પ્રણાલી વ્યવહારિકતા અને નૈતિક મૂલ્યોથી અલગ થઈ રહી છે તથા માનસિક અસંતુલન, સ્વાસ્થ્ય સમસ્યાઓ અને સામાજિક તણાવ વધી રહ્યા છે - ત્યારે ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનું પુનર્નિર્માણ અત્યંત જરૂરી બની ગયું છે. નવી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (૨૦૨૦)માં આ પરંપરાને પુનઃસ્થાપિત કરવાના પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા છે, જે એક સકારાત્મક સંકેત છે. આ સંશોધન પત્ર દ્વારા જાણવા મળે છે કે ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા ફક્ત ભૂતકાળનો વારસો નથી, પરંતુ વર્તમાન અને ભવિષ્ય માટે માર્ગદર્શક શક્તિ છે. વૈજ્ઞાનિક, શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રોમાં તેને પુનઃસ્થાપિત કરીને, આપણે ફક્ત આપણા વારસાને પુનઃજીવિત નથી કરી રહ્યા પરંતુ માનવતા માટે એક સમૃદ્ધ વિકલ્પ પણ રજૂ કરી રહ્યા છીએ.

ચયનિત શબ્દો (કીવર્ડ્સ): ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા, વેદ, ઉપનિષદ, તત્ત્વજ્ઞાન, આયુર્વેદ, યોગ, શિક્ષણ પ્રણાલી, ગુરુકુળ, નાલંદા, તક્ષશિલા, ગણિત, ખગોળશાસ્ત્ર, ત્રિદોષ સિદ્ધાંત, આત્મા-બ્રહ્મ, મોક્ષ, નીતિશાસ્ત્ર, લોકમંગલ, વસુધૈવ કુટુમ્બકમ, સાંસ્કૃતિક પુનરુજ્જીવન, સમકાલીન સુસંગતતા

ભૂમિકા:

ભારતીય સંસ્કૃતિનું સૌથી વિશિષ્ટ લક્ષણ તેની જ્ઞાન પરંપરા છે, જે હજારો વર્ષોથી ચાલી આવી છે. આ પરંપરા ફક્ત પુસ્તકીયા જ્ઞાન સુધી મર્યાદિત નથી, પરંતુ અનુભવ, આચરણ, વર્તન અને

આધ્યાત્મિક અભ્યાસ દ્વારા વિકસિત થઈ છે. વૈદિક કાળથી આધુનિક યુગ સુધી, ભારતે ઘણા ક્ષેત્રોમાં અનન્ય બૌદ્ધિક અને સાંસ્કૃતિક સિદ્ધિઓ હાંસલ કરી છે. ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા માત્ર ધાર્મિક અને દાર્શનિક દૃષ્ટિકોણથી જ મહત્વપૂર્ણ નથી, પરંતુ તેમાં ચિકિત્સા, ગણિત, ખગોળશાસ્ત્ર, સ્થાપત્ય, કૃષિ, અર્થશાસ્ત્ર અને કૌશલ્ય આધારિત વ્યવહારુ વિદ્યાશાખાઓનો પણ સમાવેશ થાય છે. 'સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે' - અર્થાત જ મુક્તિ તરફ દોરી જાય છે એ જ વિદ્યા. આ ભારતીય વિચારસરણીનો મૂળ ભાવ છે. અહીં જ્ઞાન ફક્ત માહિતી કે તથ્ય પ્રાપ્તિ માટે નથી, પરંતુ તેને મુક્તિ તરફ દોરી જતું જ્ઞાન પણ કહેવામાં આવે છે. તેના બદલે, તેને જીવનના ઉચ્ચ હેતુઓ - સ્વ-વિકાસ અને જન કલ્યાણ સાથે જોડવામાં આવ્યું છે. ઋષિકાઓ, ઋષિઓ, આચાર્યો અને વૈજ્ઞાનિકોએ તેમના અનુભવો અને તપસ્યા દ્વારા એક એવી વ્યાપક વ્યવસ્થા બનાવી જે માનવ જીવનના દરેક ક્ષેત્રને સ્પર્શે છે.

વર્તમાન સમયમાં, જ્યારે પરંપરાગત મૂલ્યો વૈશ્વિકરણ, ટેકનોલોજી અને ઉપભોક્તાવાદના દબાણ હેઠળ ક્ષીણ થઈ રહ્યા છે, ત્યારે ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનું પુનઃઅર્થઘટન અને પુનઃસ્થાપન કરવાની જરૂરિયાત અત્યંત મહત્વપૂર્ણ બની જાય છે. આ પરંપરા ફક્ત ભૂતકાળની યાદ જ નથી, પરંતુ વર્તમાન અને ભવિષ્યની દિશા પણ નક્કી કરી શકે છે. આ સંશોધનનો હેતુ આ પરંપરાના વિવિધ પરિમાણોને ઓળખવાનો, સમકાલીન પરિપ્રેક્ષ્યમાં તેમને સમજવાનો તથા શિક્ષણ અને નીતિ નિર્માણમાં તેના સમાવેશની જરૂરિયાત પર ભાર મૂકવાનો છે.

સંશોધનનો ઉદ્દેશ:

આ સંશોધનનો ઉદ્દેશ નીચેના મુદ્દાઓ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે:

૧. ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાના મુખ્ય પરિમાણો ઓળખવા.
૨. વેદ, ઉપનિષદ, તત્ત્વજ્ઞાન, આયુર્વેદ, જ્યોતિષ, ગણિત, વાસ્તુશાસ્ત્ર વગેરે જેવી પરંપરાગત જ્ઞાન પ્રણાલીઓનું વિશ્લેષણ કરવું.
૩. આધુનિક સંદર્ભમાં આ પરંપરાઓની ઉપયોગીતા પર ભાર મૂકવો.
૪. શિક્ષણ પ્રણાલીમાં ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાના સમાવેશની જરૂરિયાત સમજાવવી.

સંશોધન પદ્ધતિ :

આ શોધ પત્રનો અભ્યાસ મુખ્યત્વે ગ્રંથસૂચિ, તુલનાત્મક અભ્યાસ અને ઐતિહાસિક વિશ્લેષણની પદ્ધતિઓ પર આધારિત છે. આ સંશોધન વૈદિક સાહિત્ય, પુરાણો, દર્શન ગ્રંથો, સ્મૃતિઓ, આયુર્વેદ-શાસ્ત્ર, ગાણિતિક ગ્રંથો અને સમકાલીન સંશોધન સામગ્રીના આધારે કરવામાં આવ્યું છે.

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાના મુખ્ય પરિમાણો:

૧. વૈદિક પરંપરા:

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનો પાયો વેદોમાં રહેલો છે. ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ - ફક્ત ધાર્મિક ગ્રંથો જ નથી, પરંતુ જ્ઞાનના વિવિધ ક્ષેત્રોના સ્ત્રોત પણ છે. ઋગ્વેદમાં કુદરતી શક્તિઓ પ્રત્યે આદર, બલિદાનનું મહત્વ, જીવનનું દર્શન અને વૈશ્વિક શક્તિઓનો વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણ છે. યજુર્વેદ ધાર્મિક વિધિઓ અને બલિદાન પદ્ધતિઓ સમજાવે છે, જ્યારે સામવેદ સંગીત અને છંદશાસ્ત્રનું અદ્ભુત સંયોજન દર્શાવે છે. અથર્વવેદ ઔષધિઓ, દવાઓ, ગૃહજીવન, સામાજિક રિવાજો વગેરેનું વિસ્તૃત વર્ણન કરે છે.

વેદોમાં, જ્ઞાનને 'શ્રુતિ' કહેવામાં આવ્યું છે, જેનો અર્થ થાય છે - "જે સાંભળ્યું છે." આ જ્ઞાન ગુરુઓથી શિષ્યોમાં શ્રવણની પરંપરા દ્વારા પ્રસારિત થયું હતું. વેદોની ભાષા સંસ્કૃત છે, જેને દેવવાણી કહેવામાં આવી છે. વેદ માનવ જીવનના ચાર ઉદ્દેશ્યો - ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષને સ્પષ્ટ કરે છે. ઋષિઓ દ્વારા કોડના રૂપમાં એકત્રિત કરાવેલા વેદ મંત્રો ફક્ત ધાર્મિક કે આધ્યાત્મિક અભ્યાસ પૂરતા મર્યાદિત ન હતા, પરંતુ કૃષિ, ખગોળશાસ્ત્ર, ગણિત, આયુર્વેદ, રાજ્યશાસ્ત્ર વગેરેનો પણ આ ગ્રંથોમાં સમાવેશ થાય છે.

વર્તમાન સમયમાં, વેદોનું અર્થઘટન ફક્ત ધાર્મિક વિધિઓ સુધી મર્યાદિત રહ્યું છે, જ્યારે વાસ્તવમાં તે ભારતીય જીવન-દૃષ્ટિ અને બહુપરિમાણીય જ્ઞાનના આધારસ્તંભ છે. તેથી, વેદોનું આધુનિક ભાષ્યાત્મક અર્થઘટન અને વ્યવહારુ અભ્યાસ જરૂરી છે, જેથી તેઓ ફરી એકવાર સમાજને દિશા આપી શકે.

૨. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન:

ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનું હૃદય છે. અહીં તત્ત્વજ્ઞાનનો અર્થ ફક્ત દાર્શનિક ચર્ચા નથી, પરંતુ જીવનને સમજવા, જીવવા અને મુક્ત થવાની પ્રક્રિયા છે. ભારતીય ઋષિઓએ તત્ત્વજ્ઞાનને માત્ર બૌદ્ધિક કસરત જ નહીં, પરંતુ આત્મ-અનુભૂતિનો માર્ગ માન્યો. આ તત્ત્વજ્ઞાન શડદર્શન - ન્યાય, વૈશેષિક, સાંખ્ય, યોગ, પૂર્વમીમાંસા અને વેદાંતના રૂપમાં વિકસિત થયું.

ન્યાય દર્શન જ્ઞાન (પ્રમાણ), તર્ક અને વાસ્તવિકતાને તાર્કિક રીતે જાણવાની પદ્ધતિઓના પુરાવાઓ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. વૈશેષિક દર્શન એ દ્રવ્ય અને ગુણોનું વિશ્લેષણાત્મક પદ્ધતિ છે. સાંખ્ય દર્શન દ્વૈતવાદી છે, જેમાં પ્રકૃતિ અને માણસના અલગ અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. યોગ દર્શન પતંજલિ દ્વારા સૂત્રોના રૂપમાં રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું, જે આત્મસંયમ, મનની શુદ્ધિ અને ધ્યાન દ્વારા મુક્તિનો અભ્યાસ શીખવે છે.

પૂર્વ મીમાંસા વેદોના ધાર્મિક વિધિઓનું વર્ણન કરે છે, જ્યારે ઉત્તર મીમાંસા એટલે કે વેદાંત બ્રહ્મા અને આત્માના અદ્વૈત અસ્તિત્વનું વર્ણન કરે છે. વેદાંતમાં, બ્રહ્મા બધું જ છે અને આત્મા બ્રહ્માથી અવિભાજ્ય છે - આ અદ્વૈતવાદની પરાકાષ્ઠા છે.

ભારતીય દર્શનમાં ફક્ત દાર્શનિક ચર્ચાઓ જ નથી, પરંતુ જીવનના ઉપયોગી પાસાઓ જેવા કે નીતિશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, પર્યાવરણ, યોગ-ઉપચાર પણ છે. આજના ભૌતિકવાદી યુગમાં, આ દર્શન વ્યક્તિને આત્મનિરીક્ષણ, સંયમ અને સાર્વત્રિક દ્રષ્ટિકોણ શીખવે છે. આ જ કારણ છે કે આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે પણ ભારતીય દર્શનની સ્વીકૃતિ વધી રહી છે.

૩. આયુર્વેદ- ભારતીય તબીબી પરંપરાનો અમૂલ્ય વારસો:

આયુર્વેદ એ ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાની એક શાખા છે જે સ્વાસ્થ્ય, શરીર, મન અને આત્માના યોગ્ય સંતુલન પર આધારિત છે. 'આયુર્વેદ' શબ્દનો શાબ્દિક અર્થ છે - આયુ (જીવન) + વેદ (જ્ઞાન), એટલે કે "જીવનનું વિજ્ઞાન". આ તબીબી પ્રણાલી માત્ર રોગોની સારવારનું સાધન નથી, પરંતુ તે જીવન જીવવાની યોગ્ય કળા પણ શીખવે છે.

આયુર્વેદનો વિકાસ વૈદિક કાળથી થયો હોવાનું માનવામાં આવે છે, જેનો ઉલ્લેખ અથર્વવેદમાં કરવામાં આવ્યો છે. તેના બે મુખ્ય ગ્રંથો - ચરક સંહિતા (આંતરિક દવા) અને સુશ્રુત સંહિતા (શસ્ત્રક્રિયા) ને વિશ્વના સૌથી જૂના તબીબી કાર્યો માનવામાં આવે છે. ચરકે શરીરમાં દોષો, ધાતુઓ અને માલની ભૂમિકા સ્પષ્ટ કરી અને ત્રિદોષ સિદ્ધાંત - વાત, પિત્ત અને કફના આધારે આરોગ્ય અને રોગ સમજાવ્યા.

બીજી તરફ, સુશ્રુતે શસ્ત્રક્રિયા, પ્લાસ્ટિક સર્જરી, અંગ પ્રત્યારોપણ, હાડકાં જોડવા વગેરે જેવી જટિલ શસ્ત્રક્રિયા પદ્ધતિઓનું વિગતવાર વર્ણન આપ્યું.

આયુર્વેદ ફક્ત શારીરિક સ્વાસ્થ્ય પૂરતું મર્યાદિત નથી, પરંતુ તે માનસિક અને આધ્યાત્મિક સ્વાસ્થ્યને પણ સમાન મહત્વ આપે છે. 'સ્વસ્થસ્ય સ્વાસ્થ્ય રક્ષામ, અતુરસ્ય વિકાસ પ્રશમનમ' - એટલે કે, સ્વસ્થ વ્યક્તિના સ્વાસ્થ્યનું રક્ષણ અને દર્દીની સારવાર - આયુર્વેદનો મૂળ ઉદ્દેશ્ય છે. આહાર, દિનચર્યા, ઋતુગત દિનચર્યા, પંચકર્મ, યોગ અને ધ્યાનનું તેમાં વિશેષ સ્થાન છે.

આજે, જ્યારે આધુનિક જીવનશૈલીને કારણે ઘણા જટિલ રોગો ઉદ્ભવી રહ્યા છે, ત્યારે આયુર્વેદ ફરીથી સંતુલિત અને સર્વાંગી તબીબી પ્રણાલી તરીકે મહત્વપૂર્ણ બની રહ્યું છે. વિશ્વ આરોગ્ય સંગઠન (WHO) એ પણ આયુર્વેદને 'સમગ્ર આરોગ્ય પ્રણાલી' તરીકે માન્યતા આપી છે. સમયની જરૂરિયાત એ છે કે આયુર્વેદને ફક્ત વૈકલ્પિક દવા તરીકે જ ન ગણવું જોઈએ, પરંતુ તેને મુખ્ય પ્રવાહમાં સ્થાન આપવું જોઈએ.

૪. ભારતીય ગણિત અને ખગોળશાસ્ત્ર: વિજ્ઞાનના પ્રાચીન મૂળ

ભારતીય ગણિત અને ખગોળશાસ્ત્ર (જ્યોતિષ) ની પરંપરા વિશ્વની સૌથી જૂની વૈજ્ઞાનિક પરંપરાઓમાંની એક છે. તે માત્ર આંકડાકીય ગણતરીની પદ્ધતિ નહોતી, પરંતુ તે તત્ત્વજ્ઞાન, જ્યોતિષ, વાસ્તુ, યજ્ઞ અને કાલક્રમ સાથે ઊંડે સુધી જોડાયેલી હતી. ગણતરી, શૂન્યની શોધ, બીજગણિત, ત્રિકોણમિતિ અને કેલેન્ડર પ્રણાલીમાં ભારત દ્વારા આપવામાં આવેલા યોગદાનથી સમગ્ર વિશ્વ પ્રભાવિત થયું છે.

ભારતીય ગણિતનો પાયો વૈદિક કાળમાં નંખાયો હતો. શુલ્બ સૂત્રોમાં, યજ્ઞવેદીઓના નિર્માણ માટે ત્રિકોણ અને વર્તુળની ભૂમિતિનું વિગતવાર જ્ઞાન જોવા મળે છે. પિંગલચાર્યનું ચંદ્રશાસ્ત્ર દ્વિસંગી પ્રણાલીનું સ્પષ્ટ વર્ણન આપે છે, જે આધુનિક કમ્પ્યુટર વિજ્ઞાનનો પાયો છે. ગણિત અને ખગોળશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં આર્યભટ્ટ (પમી સદી) નું યોગદાન ઐતિહાસિક છે. તેમણે પૃથ્વીના ગોળાકાર આકાર, તેની ધરી પર તેનું પરિભ્રમણ, ગ્રહણોની ખગોળીય સમજૂતી અને π (pi) ના અંદાજિત મૂલ્યની ગણતરી કરી. ભાસ્કરાચાર્યએ તેમના પુસ્તકો લીલાવતી અને સિદ્ધાંત શિરોમણિમાં બીજગણિત, ઘટનાક્રમ અને ખગોળશાસ્ત્રની અનોખી ચર્ચા કરી છે. બ્રહ્મગુપ્તે શૂન્ય અને નકારાત્મક સંખ્યાઓનો સ્પષ્ટ ઉપયોગ કર્યો હતો, જે વૈશ્વિક ગણિત માટે ક્રાંતિકારી હતો. તેમણે ગુરુત્વાકર્ષણ જેવા ખ્યાલોને તેમના પ્રારંભિક સ્વરૂપમાં પણ રજૂ કર્યા હતા.

ખગોળશાસ્ત્ર (જ્યોતિષ) ફક્ત ભાગ્યનું નિર્ણાયક તત્ત્વ નહોતું, પરંતુ સમય, ઋતુ, ગ્રહો અને તારાઓ પર આધારિત કૃષિ, સામાજિક ઉત્સવો, યજ્ઞો અને શાસન પ્રણાલીનું પણ હતું. કેલેન્ડર બનાવવા, ગ્રહણની આગાહી અને સમય નિર્ધારણ જેવા ક્ષેત્રો તેની વ્યવહારુ ઉપયોગિતા દર્શાવે છે. આજે, જ્યારે વૈજ્ઞાનિક ચેતનાની વૈશ્વિક માંગ છે, ત્યારે ભારતીય ગણિત અને ખગોળશાસ્ત્રની ઐતિહાસિક સિદ્ધિઓને નવા દ્રષ્ટિકોણથી ફરીથી ઓળખવી જરૂરી છે.

૫. પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલી: મૂલ્ય-આધારિત જ્ઞાન માળખું

પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલી ફક્ત વિષયોના અભ્યાસ સુધી મર્યાદિત ન હતી, પરંતુ તે જીવન મૂલ્યો, આચરણ અને સ્વ-વિકાસ પર આધારિત એક સર્વાંગી પ્રણાલી હતી. તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય હતો - "સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે" - એટલે કે, મુક્તિ તરફ દોરી જતું જ્ઞાન. આ પ્રણાલી ફક્ત પુસ્તકીય જ્ઞાનને જ નહીં, પણ ચારિત્ર્ય નિર્માણ, શિસ્ત, સમજદારી અને સામાજિક જવાબદારીને પણ સમાન મહત્વ આપતી હતી.

આ પ્રણાલીની સૌથી મહત્વપૂર્ણ વિશેષતા ગુરુકુળ પ્રણાલી હતી, જેમાં વિદ્યાર્થી ગુરુના આશ્રમમાં રહેતો હતો અને જીવન ઉપયોગી જ્ઞાન મેળવતો હતો. ગુરુ અને શિષ્ય વચ્ચેનો સંબંધ ફક્ત ઔપચારિક નહોતો, પરંતુ આત્મીય અને આધ્યાત્મિક હતો. અભ્યાસની સાથે, સેવા, શ્રમ, આત્મસંયમ અને નૈતિકતાનું પાલન ફરજિયાત હતું.

વિષયોમાં વેદ, વ્યાકરણ, તત્ત્વજ્ઞાન, ગણિત, ખગોળશાસ્ત્ર, આયુર્વેદ, સંગીત, નીતિશાસ્ત્ર, હસ્તકલા, યુદ્ધકળા વગેરેનો સમાવેશ થતો હતો. વિદ્યાર્થીઓના બૌદ્ધિક, માનસિક અને નૈતિક વિકાસ પર સમાન ભાર મૂકવામાં આવતો હતો. શિક્ષણ પદ્ધતિઓ શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન પર આધારિત હતી, જે આધુનિક શિક્ષણશાસ્ત્રના "પ્રવૃત્તિ-આધારિત શિક્ષણ" કરતાં ઘણી વધુ અસરકારક હતી.

નાલંદા, તક્ષશિલા, વિક્રમશિલા, વલ્લભી જેવી યુનિવર્સિટીઓ વૈશ્વિક સ્તરે જ્ઞાનના કેન્દ્રો હતા, જ્યાં દેશ-વિદેશના વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરવા આવતા હતા. આ સંસ્થાઓમાં હજારો વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્વાનો એકસાથે શિક્ષણ અને સંશોધનમાં રોકાયેલા હતા.

આ પ્રણાલી ન તો વર્ગ ભેદ પર આધારિત હતી કે નફા-કેન્દ્રિત. તેનો ઉદ્દેશ્ય વ્યક્તિ અને સમાજ બંનેનો નૈતિક અને બૌદ્ધિક ઉત્થાન હતો. તે આજની ઔપચારિક, પરીક્ષા-કેન્દ્રિત શિક્ષણ પ્રણાલી કરતાં ઘણી વધુ જીવન-કેન્દ્રિત અને માનવીય હતી.

૬. સમકાલીન સુસંગતતા: ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાની વર્તમાન જરૂરિયાત

આજનો યુગ ઝડપથી બદલાતી ટેકનોલોજી, ઉપભોક્તાવાદ, માનસિક તણાવ અને નૈતિક વિચલનનો છે. આવી સ્થિતિમાં, ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા ફક્ત ભૂતકાળનો મહિમા નથી, પરંતુ વર્તમાનની દિશા અને ભવિષ્યની શક્યતા છે. તેમાં સમાવેલ જીવન-તત્ત્વજ્ઞાન, સંતુલન, સહઅસ્તિત્વ અને સ્વ-વિકાસના સિદ્ધાંતો આજની સૌથી મોટી જરૂરિયાત બની ગયા છે.

આજે સમગ્ર વિશ્વમાં આરોગ્ય અને માનસિક શાંતિ માટે આયુર્વેદ અને યોગ અપનાવવામાં આવી રહ્યા છે. કોવિડ-૧૯ મહામારી પછી તેમની સુસંગતતા વધુ વધી ગઈ છે. આયુર્વેદ માત્ર એક દવા નથી, પરંતુ એક સંપૂર્ણ જીવનશૈલી છે, જે શરીર, મન અને આત્માના સંતુલન પર આધારિત છે. તેવી જ રીતે, યોગ માત્ર એક કસરત નથી, પરંતુ ચેતનાને કેન્દ્રિત કરવાનું વિજ્ઞાન છે.

ભારતીય દર્શન આત્મ-નિયંત્રણ, કરુણા, પર્યાવરણીય સંતુલન અને સાર્વત્રિક ભાઈચારો જેવા મૂલ્યો શીખવે છે. 'વસુદૈવ કુટુંબકમ' અને 'સર્વે ભવન્તુ સુખિનઃ' જેવા સૂત્રો આજના ખંડિત અને સંઘર્ષશીલ વિશ્વને એક નવો દ્રષ્ટિકોણ આપી શકે છે.

નવી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (NEP) 2020 ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાને શિક્ષણનો એક ભાગ બનાવવાની વાત કરે છે. આ એક સકારાત્મક પગલું છે, પરંતુ તેને વ્યવહારમાં મૂકવું અને આધુનિક સંદર્ભો અનુસાર રજૂ કરવું જરૂરી છે. તેથી, આજે જરૂર છે કે ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા ફક્ત સંગ્રહાલયો અને શાસ્ત્રો સુધી મર્યાદિત ન રહે, પરંતુ તેને શિક્ષણ, નીતિ, આરોગ્ય, પર્યાવરણ અને જીવન વ્યવસ્થાપનના દરેક ક્ષેત્રમાં વ્યવહારિક રીતે અપનાવવામાં આવે. ત્યારે જ આ પરંપરા ફરીથી જીવંત અને અસરકારક બનશે.

ઉપસંહાર:

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા માનવ સભ્યતાનો અમૂલ્ય વારસો છે, જે ફક્ત ભૂતકાળની સિદ્ધિઓનું વર્ણન જ નથી કરતું, પરંતુ જીવનનો સર્વાંગી દ્રષ્ટિકોણ રજૂ કરે છે. વેદોમાં પ્રકૃતિ અને જીવન વચ્ચે

સંતુલનની ભાવના છે, ફિલસૂફીમાં આત્મા અને બ્રહ્મના રહસ્યો છે, આયુર્વેદમાં સ્વસ્થ જીવનની વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓ છે, ગણિત અને ખગોળશાસ્ત્રમાં તાર્કિક અને પ્રાયોગિક સમજ છે, અને શિક્ષણ પ્રણાલીમાં ચારિત્ર્ય નિર્માણનું મૂલ્ય છે. આ બધા પરિમાણોમાં જીવનને સમજવા, સુધારવા અને સુંદર બનાવવાની અપાર શક્યતાઓ રહેલી છે.

આજના સમયમાં, જ્યારે શિક્ષણ ફક્ત રોજગાર પૂરતું મર્યાદિત થઈ ગયું છે અને જીવનશૈલી અસંતુલિત બની રહી છે, ત્યારે ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાની વ્યવહારિક સમીક્ષા અત્યંત જરૂરી બની ગઈ છે. આ પરંપરા માત્ર ભારત માટે જ નહીં પરંતુ સમગ્ર વિશ્વ માટે આધ્યાત્મિક શાંતિ, નૈતિક પુનરુત્થાન અને વૈજ્ઞાનિક સંતુલનનો માર્ગ રજૂ કરી શકે છે. તેના વૈજ્ઞાનિક પુનઃવાંચન, તકનીકી સંદેશાવ્યવહાર અને શૈક્ષણિક પુનર્ગઠનની જરૂર છે.

સંદર્ભ ગ્રંથસૂચિ:

1. દયાનંદ, સ્વામી. (૨૦૧૦). ઋગ્વેદ સંહિતા (સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી દ્વારા સંપાદિત). ભારતવિદ્યા પ્રકાશનો.
2. ચરક, આચાર્ય. (૨૦૧૫). ચરક સંહિતા (આયુર્વેદીપિકા ભાષ્ય સાથે). ચૌખંભા પબ્લિકેશન્સ
3. સુશ્રુત, આચાર્ય. (૨૦૧૩). સુશ્રુત સંહિતા. (જયદેવ વિદ્યાલંકર દ્વારા સંપાદિત). ચૌખંભા ઓરિએન્ટલ
4. આર્યભટ્ટ. (૧૯૯૦). આર્યભટ્ટીયમ. (સંપાદક: પ્રો. રવિન્દ્રનાથ વર્મા). રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃત સંસ્થાન
5. ભાસ્કરાચાર્ય. (૨૦૦૫). લીલાવતી અને સિદ્ધાંત શિરોમણી. ભારતવિદ્યા ભવન
6. રાધાકૃષ્ણન, એસ. (૨૦૦૯). ભારતીય ફિલોસોફી (બીજી આવૃત્તિ). પેંગ્વિન પુસ્તકો
7. ભારતીય શિક્ષણ મંત્રાલય. (૨૦૨૦). રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ ૨૦૨૦. ભારત સરકાર
8. ફાઉલી, ડેવિડ. (૨૦૦૦). આજના વિશ્વ માટે વૈદિક જ્ઞાન. ફ્રી પ્રેસ
9. સ્વામી સદાશિવ તીર્થ. (૨૦૧૭). આયુર્વેદ જ્ઞાનકોશ: ઉપચાર, નિવારણ અને દીર્ઘાયુષ્ણના કુદરતી રહસ્યો. આયુર્વેદ પ્રકાશનો
10. શર્મા, ડૉ. રામધારી સિંહ. (૨૦૧૮). ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સભ્યતા. હિન્દી સાહિત્ય એકેડેમી
11. ભારત સરકાર, શિક્ષણ મંત્રાલય. (૨૦૧૬). ભારતીય યુનિવર્સિટીઓમાં શિક્ષણ પ્રણાલી: એક અભ્યાસ. ભારત સરકાર